

The Muslim Ethnic Group in Thonburi

Sawanee Jitmoud

M.A.(Sociology and Anthropology), Associate Professor,
Rajaphat Institute Thonburi

Abstract

Thonburi was a fortified port known during the Ayutthaya period under the name 'Bangkok,' a place where foreigners congregated. It became the capital during the Thonburi period. At present, it is only part of the Bangkok metropolis, situated on the left bank of the Chao Praya River. Since the Ayutthaya period, various ethnic groups have settled in Thonburi. Thai Muslims in Thonburi have ancestors of diverse ethnic groups : Persian, Arab, Javanese-Malayu, Chamic-Khmer, Indian-Pakistani-Bangladeshi, Chinese, and Thai.

Muslims are settled into a community, with a mosque as its community center. All religious activities and social obligations, particularly those relating to education, are centered around the mosque. Every mosque has an Imam as its religious leader and community administrator. In effect, one mosque means one community. Nowadays there are 20 registered mosques in Thonburi. Many mosques are more than 100 years old. These include Thonson, Kudicharoenphat, Kudikhaw, Ban Somdet, Tuk Daeng, Suan Phlu, Bang Or, Bangkok Noi, Haroon and Wat Ko Mosques. Based on their different religious beliefs and practices, Muslims in Thonburi can be classified into 2 groups : Shi'ah and Sunnah. Although they subscribe to different sects of Islam, these two groups of Muslims are confined by the same Islamic culture, and thus co-exist in peace in the society. Their ancestors have contributed greatly to the country by lending service in administration and restoration of the country's independence.

Current changes in Thai society have, to a certain extent, affected the Muslim ethnic group in Thonburi. Socially, it can be claimed that the Muslim communities in Thonburi remain intact; like those in a rural society, close relationships among community members are maintained. Culturally, there are changes among Thai Muslims in Thonburi; many are now returning to the way of life strictly in line with the teachings of Islam. These cultural moves inevitably cause some conflicts and pre-judices against the Muslims; nevertheless, they still adhere to the Islamic faith.

Key words : Muslim ethnic group, Thonburi

กลุ่มชาติพันธุ์มุสลิมในธนบุรี

เสาวนีย์ จิตต์หมวด

M.A.(Sociology and Anthropology), รองศาสตราจารย์

สถาบันราชภัฏธนบุรี

"ธนบุรี" เคยเป็นเมืองหน้าด่าน ในชื่อว่า "บางกอก" อันเป็นชุมชนของชาวต่างชาติในสมัยอยุธยา และเคยเป็นราชธานีในสมัยธนบุรี แต่ปัจจุบันธนบุรี คือ พื้นที่ส่วนหนึ่งของกรุงเทพมหานครด้านฝั่งซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยา ด้วยประวัติศาสตร์อันนับเนื่องแต่สมัยอยุธยา ธนบุรีจึงเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชนหลายกลุ่มชาติพันธุ์ ชาวไทยมุสลิมอันเป็นกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งที่แตกต่างจากพี่น้องชาวไทยในด้านศาสนานั้น นอกจากส่วนหนึ่งจะมีบรรพบุรุษหลากหลายเชื้อชาติ อาทิ เปอร์เซีย อาหรับ ชาว-มลายู จาม-เขมร อินเดีย-ปากีสถาน-บังคลาเทศ จีน แล้ว บรรพบุรุษส่วนหนึ่งก็คือ ชนเชื้อชาติไทยแต่อดีตดั้งเดิม

มุสลิมจะตั้งถิ่นฐานด้วยการรวมตัวเป็นชุมชน โดยมีมัสยิดเป็นศูนย์กลางของชุมชน มัสยิดจึงเป็นทั้งศูนย์รวมของการประกอบศาสนกิจและภารกิจต่าง ๆ ทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษา ทุกมัสยิดจะมีอิหม่ามทำหน้าที่เป็นทั้งผู้นำทางศาสนกิจและเป็นผู้บริหารชุมชนโดยปริยาย มัสยิดหนึ่งหมายถึงชุมชนหนึ่ง ในปัจจุบันบริเวณฝั่งธนบุรีมีมัสยิดที่จดทะเบียนแล้วจำนวน 20 แห่ง ชุมชนหลายแห่งมีมัสยิดที่มีอายุเกินกว่า 100 ปี เช่น ชุมชนมัสยิดคันทันสน ภูมิเจริญพาศน์ ภูมิขาว ภูมิหลวง มัสยิดบ้านสมเด็จ ดึกแดง สวนพุด บางอ้อ บางกอกน้อย ฮารุณ วัดเกาะ ชุมชนเหล่านี้ แบ่งเป็นกลุ่มตามความแตกต่างด้านแนวความคิดและการปฏิบัติศาสนกิจได้ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มสายซอห์และกลุ่มสายซุนนะห์ ทั้ง 2 กลุ่มนี้อยู่ร่วมกันอย่างไม่มีปัญหาขัดแย้ง เพราะต่างก็มีวิถีชีวิตในครรลองของวัฒนธรรมอิสลามเป็นสำคัญ บรรพบุรุษของชาวไทยมุสลิมเหล่านี้ต่างก็มีส่วนในการประกอบคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านปการ ทั้งการบริหารราชการแผ่นดิน การพลีชีพปกป้องประเทศชาติ ตลอดจนการกอบกู้เอกราช

จากกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทย กลุ่มชาติพันธุ์มุสลิมในธนบุรีก็เป็นกลุ่มหนึ่งที่อยู่ในกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงนั้น ในทางสังคม กล่าวได้ว่า ชุมชนมุสลิมในธนบุรียังคงรักษาความเป็นชุมชนไว้ได้ ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนยังคงมีลักษณะสายสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นเจกเช่นสังคมชนบท ในทางวัฒนธรรม กล่าวได้ว่า เกิดการเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่ชาวไทยมุสลิมในธนบุรีกลับไปสู่วิถีชีวิตตามครรลองของวัฒนธรรมอิสลามมากขึ้น แต่ส่วนหนึ่งก็นำไปสู่ปัญหาความขัดแย้งและการถูกเลือกปฏิบัติ อย่างไรก็ตามสิ่งที่ชาวไทยมุสลิมพยายามคงไว้ให้มากที่สุดก็คือ การทำให้อิสลามเป็นศาสนาประจำตน ทั้งนี้เพื่อเป็นการพัฒนาทั้งตนเองและประเทศชาติ

คำสำคัญ : กลุ่มชาติพันธุ์มุสลิม, ธนบุรี

ธนบุรี : ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์

ธนบุรีคือ บริเวณที่ราบในสามเหลี่ยมปากน้ำเจ้าพระยา ห่างจากปากน้ำประมาณ 25 กิโลเมตร กล่าวอีกนัยหนึ่ง

ธนบุรีตั้งอยู่ส่วนใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นส่วนใต้ของกรุงศรีอยุธยา นอกจากเจ้าพระยาจะเป็นหัวใจสำคัญของพื้นที่ธนบุรีแล้ว ธนบุรียังเต็มไปด้วยคลองต่าง ๆ เป็น

จำนวนมากแผ่ขยายไปทั่วบริเวณ

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ดังกล่าว ทำให้ธนบุรีเป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารต่าง ๆ ดังนั้น ผลไม้นานาพันธุ์ที่มีรสชาติดีเป็นพิเศษ จึงเป็นผลไม้ที่มาจากส่วนต่าง ๆ ของ ธนบุรี อาทิ "เงาะบางยี่ขัน ส้มเขียวหวานบางมด สับปะรดบางบำหรุ ฝรั่งบางเสาชิง บางน้ำชลลำไย มะพร้าวหัวบางไส้ไก่ ลิ้นจี่กับมะไฟบางลำเจียก ทุเรียนของเยี่ยมบางขุนนนท์" เป็นต้น

นอกจากความอุดมสมบูรณ์แล้ว ธนบุรียังเป็นเมืองหน้าด่านและเป็นที่ยอมรับของชาวต่างชาติ ดังนั้นช่วงระยะเวลาที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีกว่า 400 ปี ธนบุรีจึงอยู่ในฐานะเป็นเมืองหน้าด่านในชื่อที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ว่า "บางกอก" ที่ตั้งของด่านภาษีแห่งแรกเรียกว่า "ขนอนบางกอก" (Canen Bangkok) ซึ่งเรือและสำเภากล่าวกันว่ามาจากชาติใดก็ตาม จะต้องหยุดจอดทอดสมอและแจ้งให้ด่านนี้ทราบก่อนว่าจะเข้ามาเพื่อจุดประสงค์อันใด บรรทุกสินค้ามาจากไหน มีผู้ใดมากับเรือบ้าง และมีสินค้าอะไรบ้างที่บรรทุกมา (พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ, 2538 : 4) และเมื่อเรือจะกลับออกไปก็ต้องแสดงตราสารอันเป็นหนังสือพระราชทานสำคัญที่ด่านนี้อีกครั้งเพื่อจ่ายอากรแผ่นดิน

พ.ศ.2100 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเมือง *ธนบุรีศรีมหาสมุทร* เป็นเมืองหน้าด่านทางทะเล หลังจากที่พระเจ้าชัยราชาธิราชได้ขุดคลองลัดระหว่างบางกอกน้อยกับบางกอกใหญ่ ช่วง พ.ศ.2077-2080 ซึ่งทำให้เกิดแม่น้ำเจ้าพระยาเส้นใหม่ แยกพื้นที่ของธนบุรีออกเป็น 2 ฝั่งในบริเวณนั้น ส่วนแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมกลายเป็นคลองบางกอกน้อย และคลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวง

ทำเลที่ตั้งอันเหมาะสมบนเส้นทางการค้าระหว่างมหาสมุทรอินเดียกับทะเลจีนใต้ ทำให้ทั้งกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นราชธานี และบางกอกซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านคึกคักด้วยธุรกิจกับต่างชาติ มีพ่อค่านานาชาติทั้งชาวตะวันออกและชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายพำนักชั่วคราวตลอดจนตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างถาวรเป็นจำนวนมาก

อนึ่ง ในแผ่นดินพระมหาธรรมราชาถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ธนบุรีได้ทวีความคึกคักขึ้นเป็นอันมาก (ทองตอกล้วยไม้ ณ อยุธยา, 2535 : 23) จากการที่ตั้งอยู่ตรงที่หัว

โค้งเลี้ยวของแม่น้ำ ชัยภูมิของเมืองธนบุรีจึงมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์อีกด้วย (พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ, 2538 : 12)

อย่างไรก็ตาม เมื่อกรุงศรีอยุธยาต้องล่มสลายในปี พ.ศ.2310 ทำให้ประชากรส่วนหนึ่งถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยยังประเทศพม่า ส่วนที่หลบหนีได้ก็หลบหนีไปในพื้นที่ต่าง ๆ รวมทั้งถอยร่นลงมาตามแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้

ในปีเดียวกันพระยาดากพร้อมด้วยสหายและประชาชนจากหลายเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ ได้ร่วมมือกันกอบกู้อิสรภาพจนสำเร็จ ได้ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์และตั้งราชวงศ์และราชธานีใหม่อยู่ที่กรุงธนบุรี ซึ่งคลุมพื้นที่ด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวังและบริเวณพื้นที่สวนริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านตะวันออก

ศาสตราจารย์โทโมสุติ (เซอิจิ อิมานากะ, 2538 : 8) กล่าวไว้ว่า ธนบุรีเป็นเมืองหลวงที่ต่างจากหมู่บ้าน หมายความว่า พระราชวังหลวง คือ สัญลักษณ์ของอำนาจ วัฒนธรรม คือ สัญลักษณ์ของแผ่นดิน และชาวต่างชาติ หมายถึง เงินสำหรับชาวนาไทยทั่วไป ราชธานี คือ โลกอีกโลกหนึ่งและเป็นที่ตั้งของชุมชนที่มีผู้คนแตกต่างกัน ลักษณะเช่นนี้ธนบุรีจึงเป็นราชธานีเพราะเป็นสถานที่ซึ่งแตกต่างจากชุมชนอื่นคือ เป็นเมืองหลวง

กรุงธนบุรีจึงเป็นรอยต่อของกรุงศรีอยุธยาที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดอยู่กับอาณาจักรปัตตานีกับกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นรอยต่อจากความยับเยิน ล่มสลายไปสู่ความเปลี่ยนแปลงเพื่อการพัฒนาในปัจจุบัน

ธนบุรีในปัจจุบัน แม้จะเป็นเพียงพื้นที่ส่วนหนึ่งของกรุงเทพมหานคร เมืองหลวงของประเทศไทยที่เข้าสู่กระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงของโลกที่ไร้พรมแดน แต่ประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น ชุมชน ผู้คนตลอดจนวิถีในการดำเนินชีวิตก็ยังคงแสดงให้เห็นถึงร่องรอยของความเป็นธนบุรีในอดีตให้ศึกษาได้ต่อไป

อย่างไรก็ตามจากบางกอกเป็นธนบุรี บริเวณนี้จึงเป็นดินแดนของกลุ่มชนหลากหลายชาติพันธุ์ ซึ่งในกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เหล่านี้ มุสลิมเป็นหนึ่งในกลุ่มชาติพันธุ์ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในธนบุรีนี้

กลุ่มชาติพันธุ์ (Ethnic) : เชื้อชาติและศาสนา

กลุ่มชาติพันธุ์ โดยทั่วไปแล้วหมายถึง กลุ่มซึ่งแตก-

ต่างจากกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมเดียวกัน ในแง่ของเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและทางตันตอที่มาจากบรรพบุรุษ (อารยธรรมศาสนา, 2524 : 68) ในที่นี้หมายถึง กลุ่มคนที่ยึดโยงกันอยู่ด้วยสายสัมพันธ์ทางภาษา สีผิว ศาสนา วรรณะ ตลอดจนภูมิวัฒนธรรมอื่น ๆ ในแง่ที่กลุ่มชาติพันธุ์มีความสำคัญต่อปัญหาการเมือง วัฒนธรรม ตลอดจนความมั่นคงของประเทศเป็นอย่างยิ่ง (ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, 2539 : 37)

ในเรื่องแรกมุสลิมเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างจากพี่น้องชาวไทยส่วนอื่นในเรื่องของศาสนาอันแนบแน่นอยู่กับวัฒนธรรม กล่าวคือ มุสลิมคือผู้ที่นับถือศาสนาอิสลามจะมีวิถีในการดำเนินชีวิต หรือวัฒนธรรมอยู่ในครรลองของวัฒนธรรมอิสลามเป็นหลัก แต่นั่นมิได้หมายความว่า มุสลิมจะปฏิเสธในการปฏิบัติตามวัฒนธรรมอื่น ๆ โดยสิ้นเชิง ในทางตรงกันข้าม อิสลามกลับแสดงให้เห็นและยอมรับในความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ แต่เป็นการเน้นให้เห็นและนำไปสู่ความเสมอภาคและภราดรภาพ

ดังนั้นจากรอบของภูมิรัฐศาสตร์ มุสลิมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในธนบุรีก็ดี และในทุกภูมิภาคของประเทศไทยก็ดี ต่างได้รับสถานภาพเฉกเช่นเดียวกันว่าเป็น "ชาวไทยมุสลิม"

เฉพาะบริบทของสังคมไทยในธนบุรี ชาวไทยมุสลิมในบริเวณนี้ก็มิที่มาจากแตกต่างกันในด้านเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ กล่าวคือ นอกจากจะเป็นชนเชื้อชาติไทยแล้วยังเป็นชนที่มีบรรพบุรุษจากเชื้อชาติต่าง ๆ คือ

1. สายที่มีบรรพบุรุษจากเปอร์เซีย
2. สายที่มีบรรพบุรุษจากอาหรับ
3. สายที่มีบรรพบุรุษจากชาว-มลายู
4. สายที่มีบรรพบุรุษจากจาม-เขมร
5. สายที่มีบรรพบุรุษจากอินเดีย ปากีสถาน บังคลาเทศ
6. สายที่มีบรรพบุรุษจากจีน

อนึ่ง มุสลิมที่มีเชื้อชาติต่าง ๆ ดังกล่าว หากจะจำแนกจากความแตกต่างในแนวความคิดทางการเมืองในประวัติศาสตร์ ยังแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม ซึ่งสองกลุ่มนี้ถูกวงวิชาการเรียกว่านิกาย คือ ซือห์และซุนนะห์ โดยในความจริงแล้วไม่มีนิกายในอิสลาม

อย่างไรก็ดี ไม่ว่ามุสลิมในธนบุรีจะมีเชื้อชาติและแนวการปฏิบัติศาสนกิจแบบใดก็ตาม แต่จะมีรูปแบบในการตั้ง

ถิ่นฐานเหมือนกันนั่นคือ การอยู่รวมกันเป็นชุมชน

การตั้งถิ่นฐานของมุสลิมในธนบุรี

ชุมชนมุสลิม (Muslim Community) มุสลิมไม่ว่าจะมีบรรพบุรุษสืบเนื่องจากเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ใด ก็จะมีการตั้งถิ่นฐานอยู่รวมเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน มีผู้นำ ทั้งนี้และทั้งนั้นเป็นไปตามรูปแบบและคำสอนในอิสลาม

เมื่อเกิดการรวมตัวตั้งเป็นกลุ่มหรือชุมชน หรือที่เรียกในภาษามลายูซึ่งมาจากภาษาเขมรว่า "กำปง" แล้ว มุสลิมในแต่ละชุมชนจะเสียดสละทั้งกำลังทรัพย์ กำลังแรง เพื่อสร้างศูนย์กลางของชุมชนขึ้น นั่นคือ มัสยิดหรือสุเหร่า และหากพื้นที่ไม่จำกัดจนเกินไป บริเวณศาสนสถานจะครบรูปแบบโดยประกอบด้วย อาคารมัสยิด อาคารเรียน และกุโบร์สำหรับฝังศพ แต่บางชุมชนอาจต้องใช้ส่วนหนึ่งของมัสยิดเป็นที่ศึกษา และไปใช้กุโบร์ร่วมกันกับชุมชนอื่น เช่น มัสยิดกุวะตลอิสลาม หรือตึกแดงริมแม่น้ำเจ้าพระยา ใช้สุสานหรือกุโบร์เดียวกับมัสยิดนูรุลมุบีน บ้านสมเด็จ

อนึ่งชุมชนมุสลิมในธนบุรีที่เป็นชุมชนเก่าจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา หรือริมคลองต่าง ๆ ที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพราะเส้นทางคมนาคมในอดีตใช้เส้นทางน้ำเป็นถึงสำคัญ

ชุมชนของมุสลิมในธนบุรี

จากทะเบียนมัสยิดในประเทศไทย พ.ศ. 2535 มีข้อมูลให้ทราบว่า จำนวนมัสยิดในกรุงเทพมหานครที่จดทะเบียนมีจำนวน 159 แห่ง เป็นมัสยิดที่ตั้งอยู่ฝั่งธนบุรีจำนวน 20 แห่ง โดยกระจายอยู่ในบริเวณต่าง ๆ คือ ราชบุรีบูรณะ 6, จอมทอง 1, บางพลัด 2, บางกอกน้อย 2, บางกอกใหญ่ 3, คลองสาน 3 และธนบุรี 5 แห่ง (กรมการศาสนา. กองศาสนูปถัมภ์, 2535 : 1)

สรุปได้ว่า ฝั่งธนบุรีในปัจจุบันมีจำนวนมัสยิด 20 แห่ง แต่หากจะพิจารณาพื้นที่ของธนบุรีในสมัยกรุงธนบุรีซึ่งคลุมพื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย จำนวนมัสยิดในธนบุรีควรจะมากกว่าในปัจจุบัน เช่น มัสยิดวัดเกาะ มัสยิดฮารูนหรือมัสยิดวัดม่วงแค เป็นต้น

สำหรับงานศึกษานี้ จะนำเสนอเฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์มุสลิมในธนบุรีจากชุมชนเก่าแก่อายุกว่า 100 ปีที่มีประวัติ นับเนื่องมาแต่อดีต ซึ่งมักจะเป็นชุมชนมัสยิดที่อยู่สวนใน

ถูกฆ่าตายที่กัรบะลา ประเทศซีเรีย

พิธีแต่งงานเจ้าเซ็น ประกอบด้วย การแห่สัญลักษณ์ของผู้บริสุทธิ์ทั้ง 5 การแห่ศพ (สิ่งสมมติซึ่งประดิษฐ์และตกแต่งอย่างสวยงาม) การเดินเวียนรอบปะรำ มือทูปอกพร้อมกับเปล่งเสียง "ญาฮูเซ็น" การเดินลุยไฟและการกรีดศีรษะ ในช่วงเวลาดังกล่าวมุสลิมชื้อจะแต่งกายด้วยชุดสีดำ

อนึ่ง เมื่อวันที่ 16 กันยายน 2496 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี และสมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาได้เสด็จไปในงานเจ้าเซ็นที่กุฎิเจริญพาศน์ สำหรับใน พ.ศ. 2540 หรือฮิจญ์เราะห์ศักราช 1418 วันที่ 1 เดือนมุฮัรรอหม ค.ศ.1418 ตรงกับวันที่ 8 พฤษภาคม และวันอาซุรอ คือ วันที่ 10 มุฮัรรอหม ตรงกับวันที่ 17 พฤษภาคม ชุมชนชื้อจะหนีออกจากจะอยู่ในบริเวณที่กล่าวมาแล้วยังมีที่เขตคลองสานบริเวณริมฝั่งเจ้าพระยา มีมัสยิดที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า *ตึกขาว* ส่วนชื้อที่เป็นทางการคือ *มัสยิดเซฟิ* มุสลิมที่เป็นสัปบุรุษของมัสยิดนี้เป็นเชื้อสายอินเดียสายชื้อหะที่ที่มีแนวปฏิบัติแตกต่างไปจากมุสลิมชื้อหะที่เจริญพาศน์ กล่าวคือในสายชื้อหะเองก็แยกย่อยเป็นกลุ่มต่าง ๆ ตามความเชื่อ ความศรัทธา มุสลิมผู้อาวุโสทั้งชายหญิงของชุมชนนี้ ยังคงแต่งกายตามรูปแบบอินเดียที่อยู่ในกรอบของอิสลาม

ความเป็นมาในการตั้งถิ่นฐานของมุสลิมกลุ่มนี้ คือ การเดินทางเข้ามาติดต่อกับชายของชาวอินเดีย บริเวณหน้ามัสยิดเป็นคลังสินค้ามีตึกขาวอยู่ริมแม่น้ำ ในขณะที่คลังสินค้าถัดขึ้นไปบริเวณบ้านของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นตึกแดง ดังนั้นมัสยิดของ 2 ชุมชนซึ่งอยู่ไม่ไกลจากกันนี้จึงเรียกติดปากตามชื้อสืตึกว่า *ตึกขาวและตึกแดง*

2. ชุมชนมุสลิมในธนบุรี สายชุนนะห์ แม้ว่าพระยาจุฬาราชมนตรี นับแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์จะเป็นมุสลิมสายชื้อหะที่อันมีบรรพบุรุษจากเปอร์เซีย แต่ชาวไทยมุสลิมจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ส่วนใหญ่จะเป็นสายชุนนะห์ ซึ่งมีบรรพบุรุษมาจากมุสลิมเชื้อชาติต่าง ๆ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทำให้ทราบว่าชนต่างชาติที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงศรีอยุธยามีมากกว่า 40 เชื้อชาติ ซึ่งในจำนวนนี้ส่วนหนึ่งเป็นมุสลิม ดังนั้นหากจะจำแนกมุสลิมชุนนะห์ในธนบุรีซึ่งเป็นรอยต่อของกรุงศรีอยุธยาที่ต้องล่มสลายและมาสู่กรุงรัตนโกสินทร์ที่รุ่งโรจน์ กล่าวโดยสรุปได้ว่า มุสลิมใน

ธนบุรีจะมีบรรพบุรุษจากเชื้อชาติต่าง ๆ คือ อาหรับ เปอร์เซีย ชาว มลายู จาม เขมร อินเดีย ปากีสถาน บังคลาเทศ อัฟกานิสถาน และจีน

มุสลิมจากเชื้อชาติต่าง ๆ ตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนในธนบุรี โดยบางชุมชนมีอยู่ก่อนที่ธนบุรีจะเป็นราชธานี บางชุมชนเกิดขึ้นในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ กล่าวอีกนัยหนึ่งในการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในธนบุรี ไม่ว่าจะเดินทางโดยตรงมาจากประเทศใด ๆ ก็ดี หรือจะอพยพมาตั้งถิ่นฐานในกรุงศรีอยุธยาแล้วอพยพต่อไปยังธนบุรีก็ดี หรือจะเดินทางจากถิ่นต่าง ๆ ในประเทศมายังธนบุรีก็ดี มุสลิมจะมาอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน และสร้างมัสยิดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ซึ่งหากพิจารณาในด้านนิเวศวิทยา มัสยิดที่ประกอบด้วยคูโบร์ก็จะทำหน้าที่เป็นปอดของชุมชน ทั้งนี้เพราะในพื้นที่ดังกล่าวจะเต็มไปด้วยต้นไม้ใหญ่

มัสยิดเก่าแก่อนเป็นศูนย์กลางชุมชนในธนบุรีในสายชุนนะห์ ได้แก่ มัสยิดต้นสน มัสยิดบางหลวง มัสยิดบางกอกน้อย มัสยิดตึกแดง มัสยิดบ้านสมเด็จพระสวนพลู มัสยิดสุวรรณภูมิ มัสยิดวัดเกาะ มัสยิดฮารูน

บรรพบุรุษของมุสลิมในธนบุรี

บรรพบุรุษมุสลิมในธนบุรีมาจากเชื้อชาติต่าง ๆ ดังส่วนหนึ่งของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ คือ

สายอาหรับ-เปอร์เซีย ชาวเปอร์เซียได้นำเครื่องกระเบื้องของตนเข้ามาค้าขายด้วยตั้งแต่ 1,200 ปีมาแล้ว ส่วนชาวอาหรับนั้น เรามีหลักฐานแน่นอนจากจดหมายเหตุของพวกอาหรับ ซึ่งแสดงให้เห็นเราทราบว่า เขาได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับดินแดนส่วนนี้ ตั้งแต่สมัย 1,100 ปีมาแล้วเหมือนกัน (ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ, 2539 : 4)

มีหลักฐานแน่นอนว่า ได้มีมุสลิมเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ปรากฏตามจดหมายเหตุโบราณว่า มีคนทีคนโบราณเรียกว่า *"แขกเทศ"* ตั้งบ้านเรือนอยู่ตั้งแต่สะพานประตูจันทันตะวันตกของกรุงศรีอยุธยาไปจนถึงหลังวัดนางมุกแล้วก็เลี้ยวลงไปที่ทำ *"กาอี"* เป็นบริเวณที่มุสลิมตั้งบ้านเรือนอยู่ในกำแพงเมือง มีถาวรวัตถุร้างไปแล้วยังปรากฏอยู่ ชาวบ้านเรียกมาจนทุกวันนี้ว่า *"กุฎิทอง"* ที่นี้คำว่า *"แขกเทศ"* มีปรากฏในจดหมายเหตุนี้ นักโบราณคดีสันนิษฐานกันว่าจะเป็นผู้นับถือศาสนาอิสลามที่มีรกรากบ้านเรือนเดิมอยู่ใน

ประเทศอาหรับบ้าง และในประเทศอิหร่านหรือเปอร์เซียบ้าง แล้วก็มาตั้งรกรากเพื่อดำเนินการค้าขายแล้วในที่สุดก็กลายเป็นคนไทย (ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ, 2539 : 3)

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา นอกจากเจกอะหมัดซึ่งเป็นชาวเปอร์เซียจะมาตั้งถิ่นฐานและสร้างมัสยิดที่เรียกว่า *กุฎีทอง* แล้วยังมีชาวเปอร์เซียที่สำคัญอีกท่านหนึ่ง เดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่หัวเขาแดง (สงขลา) หลังจากตั้งถิ่นฐานที่อินโดนีเซียมาแล้วระยะหนึ่ง ชาวเปอร์เซียท่านนี้เป็นชาวมุสลิมสายซุนนะห์ชื่อท่านโมกอล (เข้ามาในรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม พ.ศ. 2145) บิดาของท่านสุลัยมาน ผู้ประกาศแยกสงขลาออกเป็นอิสระจากกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง และสถาปนาตนเองเป็น "*สุลต่านสุลัยมานชาห์*" เมื่อ พ.ศ. 2173 โดยท่านถึงแก่อสัญกรรม เมื่อ พ.ศ. 2211 ในรัชสมัยพระนารายณ์มหาราช ศพของท่านฝังอยู่ที่หัวเขาแดง จังหวัดสงขลา

เชื้อสายของสุลต่านสุลัยมานชาห์อยู่ในตระกูลต่าง ๆ ในปัจจุบันเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นราชสกุลและสกุลต่าง ๆ ที่ยังคงเป็นมุสลิมและเปลี่ยนเป็นพุทธศาสนิกชน อาทิ สุทัศน์ ณ อยุธยา ศิริวงศ์ ณ อยุธยา จิตรพงษ์ ณ อยุธยา ศิริสัมพันธ์ ศิริธร สุคนธาภิรมย์ จันทโรจวงศ์ ณ สงขลา ณ พัทลุง สุวรรณศิริ ชัมพานนท์ ศรีदानนท์ วงศ์วานิช ยงใจยุทธ ฯลฯ ที่ยังเป็นมุสลิม เช่น ตระกูล สุวรรณกิจบริหาร โยธาสุมทร บางอ้อ ลิทธิวนิช แสงวนิชย์ ปรียากร ชลาชนเดชะ บัวหลวงทองคำวงศ์ ศรีเดช ฯลฯ

สายชาว-มลายู ส่วนชาวมุสลิมเชื้อสายปัตตานีซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "แขกปัตตานี" มักจะประกอบอาชีพทางเกษตรกรรมและค้าขาย (ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ, 2539 : 21)

คนที่นับถือศาสนาอิสลามในสมัยศรีอยุธยานั้นก็มั่งคั่ง บ้านเรือนอยู่เป็นตำบลใหญ่ หลายร้อยหลายพันหลังคาเรือนเหมือนกัน ตำบลนั้นจะอยู่คลองตะเคียนทางทิศใต้ ส่วนอิสลามศาสนิกชนซึ่งมาจากอินโดนีเซียจากเกาะที่เรียกว่า "*เกาะமாகาซา*" หรือ "*มักสัน*" ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาด้านฝั่งตะวันตกลงไป (ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ, 2539 : 3)

ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่า ช่วงสงครามไทยพม่าจนมาถึงช่วงการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา มุสลิมกลุ่มนี้ได้อพยพ

หลบหนีมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในธนบุรี นอกจากนั้นตลอดสมัยธนบุรีถึงกรุงรัตนโกสินทร์ก็คงมีมุสลิมเชื้อสายชาว-มลายูย้ายถิ่นฐานจากอาณาจักรปัตตานีมาอยู่ในธนบุรีเพราะถูกกวาดต้อนเป็นเชลยและเชิญชวนมาช่วยปฏิบัติงานรับใช้ชาติ ส่วนมุสลิมจากชวาก็อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยเช่นกัน

สายจาม-เขมร จามและเขมรเป็นคนละเชื้อชาติ เพราะจามเป็นชนที่ผสมระหว่างขอมเดิม อินเดีย มลายูและจีน เป็นต้น จามเข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและเข้ารับราชการเป็นทหารอาสาตั้งความในกฎหมายไทย (2439 : 192) ปรากฏว่า ยังมีแขกอีกพวกหนึ่งซึ่งปรากฏในหมายเหตุยราบลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เรียกว่า "*อาสาจาม*"

มุสลิมที่อพยพจากกัมพูชานี้ ภายหลังเข้าร่วมเป็นพวกอาสาจาม ส่วนสาเหตุที่อพยพเข้ามาในไทยเพราะถูกรุกรานจากเวียดนาม (รัชนี้ สาดเปรม, 2521 : 18)

เมื่อเกิดสงครามไทย-พม่า กองอาสาจามจึงเป็นกำลังสำคัญในการต่อสู้ศัตรูของไทย และเสียชีวิตลงจากการต่อสู้กับศัตรูเป็นจำนวนมาก ที่รอดชีวิตส่วนหนึ่งได้อพยพลงมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา และตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณบางอ้อและที่อื่น ๆ

สายอินเดีย-ปากีสถาน-บังคลาเทศ อินเดียที่ต่อมาแยกประเทศเพิ่มเป็นปากีสถานและบังคลาเทศ เป็นชนอีกกลุ่มหนึ่งที่เข้ามาติดต่อค้าขายและตั้งถิ่นฐานในไทย

มุสลิมเชื้อสายอินเดียมีทั้งที่เป็นสายซีกะห์และสายซุนนะห์ และมีทั้งรวมตัวตั้งเป็นชุมชนเฉพาะกลุ่มและเข้าไปตั้งถิ่นฐานรวม หรือโดยการแต่งงานกับคนในชุมชนมุสลิมเชื้อสายอื่น ๆ ที่มีอยู่แล้ว

มุสลิมอินเดียสายซีกะห์ คือ ที่มีสยิดตีกขาว (เซฟี) มีสุสานดิลพัลลาอยู่กับกุฎีเจริญพาศน์ ส่วนกลุ่มที่เป็นซุนนะห์คือที่ชุมชนมัสยิดฮารูน ซึ่งเป็นชุมชนริมฝั่งเจ้าพระยาด้านตะวันออก หรือฝั่งพระนคร นอกจากนั้นกล่าวได้ว่า ทุกชุมชนเก่าแกในธนบุรี มุสลิมเชื้อสายอินเดียจะกระจายตัวตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชนต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ ชุมชนมัสยิดตีกแดงซึ่งเป็นบริเวณที่ตั้งของพระคลังสินค้า

สกุลต่าง ๆ ของชาวไทยมุสลิมเชื้อสายนี้ เช่น วงศ์-อารยะ นานา นานากุล นานาวิชิต สยามวาลา ชาลวาลา

ดลยรัตน์ สถาอนันท์ สมุทรโคจร วาณิชชังกูร วาณิชยากร
อับดุลราฮิม อมันตกุล อมรทัต ลิมาภักษ์ กุลสิริสวัสดิ์ ฯลฯ

สายจีน มุสลิมเชื้อชาติจีนที่ตั้งถิ่นฐานในธนบุรีอาจมี
อยู่บ้างแต่จำนวนไม่มากเหมือนทางภาคเหนือของไทย และ
ส่วนที่มีอยู่จะเป็นลักษณะการผสมระหว่างเชื้อชาติเสียมากกว่า
กล่าวคือ ชาวจีนซึ่งอาจจะมิทั้งจีนมุสลิมแต่เดิมและจีนที่
นับถือศาสนาอื่นแต่เดิมแต่งงานกับมุสลิมเชื้อชาติต่าง ๆ เช่น
จามมุสลิมก็เป็นกลุ่มเชื้อชาติผสมจีน มุสลิมจากอาณาจักร
ปัตตานี โดยเฉพาะอย่างยิ่งแถบบริเวณอ่าวปัตตานี จำนวน
ไม่น้อยก็เป็นมลายูผสมจีน ทั้งนี้จากการเดินทางเข้ามาติดต่อ
ค้าขาย ซึ่งอ่าวปัตตานีจะเป็นบริเวณที่พุกหลบลมมรสุมอย่างดี

ส่วนในปัจจุบันมุสลิมจากเชื้อชาติต่าง ๆ ที่ตั้งถิ่นฐาน
อยู่ในธนบุรีส่วนหนึ่งก็ได้แต่งงานกับลูกหลานชาวจีนที่นับถือ
ศาสนาต่าง ๆ โดยมาเข้ารับอิสลาม และมักจะถูกกลายเป็น
มุสลิมผู้เคร่งครัดเป็นจำนวนไม่น้อย

มัสยิดในชุมชนมุสลิมสายซุนนะห์

1. มัสยิดต้นสนหรือชื่อที่เรียกทั่วไปว่า ฎีกีต้นสน
หรือฎีกีใหญ่ จากบันทึกทางประวัติศาสตร์ทำให้ทราบว่าฎีกี
ต้นสนและชุมชนแห่งนี้มีอายุกว่า 400 ปี ฉะนั้นชุมชนมุสลิม
นี้จึงมีอยู่ตั้งแต่สมัยอยุธยา ชุมชนตั้งอยู่ริมคลองบางหลวง
หรือคลองบางกอกใหญ่ ซึ่งในอดีตก็คือส่วนหนึ่งของแม่น้ำ
เจ้าพระยา มุสลิมในชุมชนนี้ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากพ่อค้า
มุสลิมชาติต่าง ๆ ที่เดินทางติดต่อค้าขายกับอยุธยา เช่น
เปอร์เซีย อาหรับ อินเดีย จาม เขมร จีน ฯลฯ แวะพำนัก
และตั้งถิ่นฐานมีครอบครัวที่นี่ ครั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาใกล้จะ
แตกมุสลิมในอยุธยาซึ่งก็มีบรรพบุรุษจากชนชาติต่าง ๆ
และส่วนใหญ่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ริมแม่น้ำได้อพยพลงแพมา
ตามลำน้ำเจ้าพระยา มาตั้งถิ่นฐานสมทบกับมุสลิมที่อยู่เดิม
ในบริเวณนี้ โดยอีกส่วนหนึ่งแะตั้งถิ่นฐานอยู่ริมฝั่งน้ำบริเวณ
นนทบุรี บางอ้อ บางกอกน้อย ดังนั้น หลักฐานทางประวัติ-
ศาสตร์ นอกจากจะเรียกมุสลิมกลุ่มนี้ว่า "แขกมัวร์หรือแขก
เทศ" แล้วยังเรียก "แขกแพ"

มุสลิมในชุมชนนี้มีบรรพบุรุษจากหลายเชื้อชาติ แต่ที่
สำคัญคือ ส่วนหนึ่งเป็นเชื้อสายของสุลต่านสุลัยมาน ซึ่งรับ
ราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ นับตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีสืบ
ต่อจนกรุงรัตนโกสินทร์ ศพของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จึงฝัง

อยู่ในกูโบร์ของมัสยิดแห่งนี้ ทั้งนี้รวมถึงศพของเจ้าพระยาจักรี
ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปในพิธีฝังศพด้วยพระองค์
เอง

ก่อนกรุงศรีอยุธยาแตก หลวงนายศักดิ์ (หมุด) เชื้อ
สายสุลต่านสุลัยมาน เป็นมหาดเล็กในราชสำนักมีหน้าที่ออก
ไปเก็บส่วยที่เมืองจันทบุรีเก็บได้ 300 ชั่ง (24,000 บาท)
เมื่อทราบข่าว กรุงศรีอยุธยาแตกก็ไม่ยอมคืนส่วยแก่พระยา
จันทบุรีตามคำขอ โดยวางแผนว่าเงินถูกปล้นแล้วนำเงิน
ดังกล่าวไปมอบแก่พระยาดากเพื่อเป็นทุนในการสร้างอาวุธเพื่อ
กอบกู้เอกราช จากความช่วยเหลือนี้ ประกอบด้วยความสามารถ
ในการต่อเรือ เดินเรือ และช่วยกอบกู้เอกราชให้ได้
คืนมาโดยเร็ว หลวงนายศักดิ์จึงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
แต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยาจักรีศรีอครักษ์ (หมุด) ตำแหน่ง
สมุหนายก ซึ่งเทียบเท่ากับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในปัจจุบัน
ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า เชื้อสายของท่านสุลต่านสุลัยมาน
จากเปอร์เซีย นับแต่ธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ได้ดำรงตำแหน่ง
นายกรัฐมนตรีของไทยถึง 2 ท่าน คือ เจ้าพระยาจักรีศรี-
อครักษ์ และพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ

2. มัสยิดบางหลวงหรือฎีกีขาว มัสยิดนี้ตั้งอยู่ริม
คลองบางหลวงไม่ไกลจากมัสยิดต้นสน มุสลิมในชุมชนนี้
อพยพจากกรุงศรีอยุธยาเช่นกัน หลวงพิพิธเกสัช (2492 :
27) กล่าวว่า เมื่อครั้งพระนครศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ถูกข้าศึก
เผาทำลาย ครั้งหลังนี้บรรดาอิสลามที่อาศัยจอดแพขายของ
อยู่ ณ ตำบลหัวแหลม หัวรอ และคลองตะเคียน นับเป็น
ร้อย ๆ ครวี่เรือน ได้อพยพหลบภัยถอยแพลงหนีพม่า
ข้าศึกลงมาจอดพำนักอยู่ตำบลคลองบางหลวง ตั้งแต่ตำบล
บางกอกใหญ่ไปจนถึงวัดเวฬุราชินทั้งสองฝั่ง เมื่อบรรดา
อิสลามศาสนิกชนมารวมอยู่มาด้วยกันเช่นนี้ มีมัสยิด
บางกอกใหญ่แห่งเดียว การประกอบศาสนกิจ สถานที่คงไม่
เป็นที่เพียงพอ ท่านโต๊ะหะยีผู้เป็นคหบดีในจำพวกแขกแพนี้
ด้วยกัน พร้อมด้วยบรรดาคณะของท่านจึงได้พร้อมกันสร้าง
มัสยิดขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ณ ตำบลคลองบางหลวงฝั่งตะวันออก
เยื้องมัสยิดบางกอกใหญ่เล็กน้อย

อนึ่ง เนื่องจากมัสยิดฉาบด้วยปูนขาว จึงมักเรียกว่า
ฎีกีขาว และนับว่าเป็นมัสยิดที่คล้ายวัดมาก ส่วนภายใน
ตกแต่งฝาผนังด้วยการฝังเครื่องถ้วยชาม ซึ่งจารึกด้วยถ้อยคำ
ในการปฏิญาณตนไว้ในกำแพงผนัง ช่วงหน้าต่างส่วนที่แสดง

ธรรมคณาหรือมิมบับเป็นลักษณะซุ้มประตู บันลาลงรัก
ปิดทอง ประดับกระจกสีเป็นลวดลายกนกแบบไทย ซึ่งผู้
ดำเนินการจัดทำคือ เจ้าสัวฟูก สกุกทุกพิณโย พ่อค้าชาว
จีนซึ่งมาแต่งงานกับผู้หญิงมุสลิมในชุมชนนี้ โดยเจ้าสัวได้ไป
ถ่ายแบบซุ้มประตูวัดอนคารามมาเป็นแบบ

สกุลต่าง ๆ ในชุมชนนี้ เช่น ฮาซาไนท์ ท้วมสากล
ไอสถ ฯลฯ

3. มัสยิดบางอ้อ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บรรพ-
บุรุษเป็นมุสลิมเชื้อชาติต่าง ๆ คือ อาหรับ เปอร์เซีย จาม
มลายู ฯลฯ ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในอยุธยา ได้ล่องแพอพยพมาตั้ง
ถิ่นฐานในบริเวณนี้มีอาชีพในการค้าขาย ซึ่งส่วนหนึ่งเป็น
พ่อค้าซุง ดังนั้นบ้านเรือนมุสลิมริมน้ำในบริเวณนี้จึงมักปลูก
ด้วยไม้สัก

ชุมชนจะตั้งเป็นแนวยาวริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและ
ลึกไปด้านใน เมื่อถนนจรลสนิทวงศ์ตัดผ่านชุมชน จึงแยก
ออกเป็น 2 ส่วน

สกุลต่าง ๆ ของคนในชุมชนนี้ เช่น โยธาสมุทร บาง-
อ้อ ยูซุฟี มานะจิตต์ เพชรทองคำ มุขตารี บุญศักดิ์ ฯลฯ

4. มัสยิดหลวงอัลซอลิซุนนะห์ มัสยิดบางกอกน้อย
ปัจจุบันตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อยใกล้ปากคลอง ซึ่งแต่เดิม
เป็นแม่น้ำเจ้าพระยา แต่เริ่มแรกมัสยิดนี้อยู่ฝั่งสถานีรถไฟ
บางกอกน้อย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จะทรง
สร้างสถานีรถไฟบางกอกน้อย จึงทรงพระราชทานที่ฝั่งตรง
ข้ามให้เป็นการแลกเปลี่ยน เพื่อสร้างอาคารมัสยิดขึ้นใหม่ ณ
พื้นที่ปัจจุบัน ในสมัยสงครามโลก มัสยิดถูกระเบิดจึงต้อง
สร้างอาคารขึ้นใหม่ สำหรับกูโบร์ เนื่องจากเป็นมัสยิดที่อยู่
ริมน้ำ ฉะนั้นบริเวณกูโบร์ซึ่งอยู่ถัดไปด้านในจึงต้องถมไว้สูง
มาก และเป็นอีกมัสยิดหนึ่งที่มีโรงเรียนสายสามัญและสอน
ศาสนา

ชุมชนนี้จึงตั้งอยู่ตามแนวคลองบางกอกน้อย บรรพ-
บุรุษเป็นชนชาติอาหรับ ฮาเดอรร์อเม้าท์ที่เข้ามาติดต่อค้า
ขายตั้งแต่สมัยอยุธยา ฉะนั้นมุสลิมในชุมชนนี้จึงเป็นอีกแห่ง
หนึ่งที่อพยพมาจากอยุธยา มุสลิมในชุมชนนี้มีฝีมือในการ
ทำที่นอน จนได้ชื่อว่า ที่นอนดีมีคุณภาพต้องเป็นที่นอนจาก
บางกอกน้อย นอกจากนี้ยังมีฝีมือในการทำอาหารอาหรับที่
ประกอบด้วยเครื่องเทศ เช่น ข้าวหมก ข้าวบูห์ ขนมปัง-
ยาสุม กะหรี่ปั๊บ แกงกรูหม่า ฯลฯ ส่วนอีกอาชีพหนึ่ง คือ

เป็นพ่อค้าปิ่น (ย่านวังบูรพา)

สกุลต่าง ๆ ในชุมชนนี้ เช่น ซอลิฮี กริมี่ มัสอูดี สมะดี
ฮะกีมี ศรีจรรยา รักษาภณี เกตุเพียงกิจ อรุณโอบษฐ์ กองทรัพย์-
โต ฯลฯ

นอกจากนี้มุสลิมในชุมชนนี้ ยังได้มีบทบาททางการ
เมืองมาแต่อดีตในการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาสู่ระบอบ
ประชาธิปไตยในพ.ศ. 2475 เช่น นายบรรจง นายประเสริฐ
นายการุณ ศรีจรรยา ซึ่งต่อมาต่างก็ได้รับการโปรดเกล้าฯ
แต่งตั้งให้เป็นวุฒิสมาชิก ส่วนวุฒิสมาชิกปัจจุบัน (2540)
ท่านหนึ่งก็คือเชื้อสายของสกุลศรีจรรยา คือ คุณหญิงสุวัฒนา
เพชรทองคำ

5. มัสยิดนูรัลมุบีนบ้านสมเด็จ เป็นศูนย์กลางของ
ชุมชน อายุกว่า 100 ปี ตั้งอยู่บริเวณหลังสถาบันราชภัฏ
บ้านสมเด็จเจ้าพระยา มัสยิดนี้จึงเรียกมาแต่เดิมว่า มัสยิด
บ้านสมเด็จ โดยเรียกตามสถานที่คือ บ้านสมเด็จเจ้าพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์

มุสลิมในชุมชนนี้ ส่วนใหญ่เชื้อสายมลายู ทั้งจาก
ปัตตานีและสตูล ส่วนใหญ่มีฝีมือทางการช่าง มัสยิดหลังแรก
สร้างอยู่ริมคลอง โดยมีตวนกูในซึ่งเป็นเชื้อสายของเจ้าเมือง
ปัตตานีเป็นอิหม่าม ส่วนอิหม่ามคนที่ 2 คือฮัจญ์กาฮาเป็น
ชาวสตูล นอกจากนั้นยังมีมุสลิมจากอินเดียเข้ามาตั้งถิ่นฐาน
รวมอยู่ในชุมชนแห่งนี้

ในบริเวณมัสยิดในปัจจุบัน ประกอบด้วย ทั้งอาคาร
มัสยิด อาคารเรียนซึ่งสอนทั้งสามัญและศาสนา และมีพื้นที่
ของกูโบร์ ซึ่งนอกจากจะเป็นที่ฝังศพของคนในชุมชนแล้ว
มุสลิมในชุมชนอื่นก็ใช้กูโบร์แห่งนี้ด้วย เช่น ชุมชนมัสยิด
จอมทอง ชุมชนมัสยิดตึกแดง

สกุลต่าง ๆ ของมุสลิมในชุมชนนี้ส่วนหนึ่งเป็นเชื้อสาย
เจ้าจากปัตตานี เช่น สกุล ปินตวนกู เด่นอุดม บูรณานวัตร
บูรณพงศ์ ส่วนสกุลอื่น ๆ เช่น เกียรติธำรย์ ดลชุมทรัพย์
อาริยะ ชาญไบพัด มิตรสมาน อุดลยพิจิตร โกบประยูร
รุจิระอัมพร สำหรับมุสลิมที่มีบทบาทในการปกครองของไทย
คือ นายอารีย์ วงศ์อารยะ

6. มัสยิดกัวตลอิสลาม หรือตึกแดง ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ
เจ้าพระยาใกล้เชิงสะพานพุทธฯ ซึ่งแต่เดิมตึกแดงคือ สำนัก
งานพระคลังสินค้าของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
สมเด็จพระยาฯ ได้บริจาคเนื้อที่ประมาณ 1 ไร่นี้ให้กับ

มุสลิมในชุมชนนี้ ด้วยเห็นว่ามุสลิมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณนี้ไม่มีมัสยิดสำหรับปฏิบัติศาสนกิจ ต้องเดินทางไปที่มีมัสยิดบ้านสมเด็จ ซึ่งหนทางสมัยนั้นเต็มไปด้วยป่าสะแก มัสยิดนี้จึงเริ่มสร้างขึ้นในปีพ.ศ. 2402

มุสลิมในชุมชนนี้ ประกอบด้วยกลุ่มใหญ่ ๆ คือ เชื้อสายปัตตานี ซึ่งมีความสามารถทางการช่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่างทำทอง นาค กับกลุ่มเชื้อสายอินเดียซึ่งมีความสามารถในการประกอบธุรกิจค้าขาย เพราะฉะนั้นในการบริหารมัสยิดแห่งนี้ จึงแบ่งกรรมการออกเป็นสองฝ่าย คือ ผู้บริหารฝ่ายศาสนกิจ ซึ่งผู้ทำหน้าที่อิหม่ามท่านแรก คือ ฮัจญ์มุฮัมมัดมัยยูซุบ อัลมะหฺดาวิ ส่วนผู้บริหารฝ่ายธุรกิจจะเป็นทางสายอินเดีย ท่านแรก คือ ฮัจญ์บิยาย นานา

สกุลต่าง ๆ ของมุสลิมในชุมชน เช่น นานา อมรทัต อมันตกุล วงศ์ยังอยู่ ประพตติชอบ ศาสนกุล ฯลฯ

สำหรับมุสลิมที่เคยมีบทบาทในด้านการปกครองจากชุมชนนี้ คือ นายเล็ก นานา อดีตรัฐมนตรีผู้ซึ่งถวายที่ดินประมาณ 4 ไร่ พร้อมด้วยอาคารแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชเพื่อทรงสร้างอุทยานเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทร์ราชบรมาชนนี ด้วยบริเวณชุมชนแห่งนี้เคยเป็นที่ประทับของสมเด็จพระย่าแต่อดีต

7. มัสยิดสวนพลู ตั้งอยู่ริมทางรถไฟวงเวียนใหญ่ ใกล้วัดโพธิ์นิมิตร์ ที่เรียกว่า สวนพลู เพราะในอดีตพื้นที่บริเวณนี้เป็นสวนที่ปลูกต้นพลู มุสลิมส่วนใหญ่เป็นเชื้อสายมลายูจากอยุธยา ซึ่งคงอพยพแต่สมัยกรุงแตกและหลังจากนั้นเช่นเดียวกับมุสลิมในชุมชนอื่น ๆ นอกจากนั้นก็ยังมีมุสลิมจากอินเดียเข้ามาตั้งถิ่นฐานในชุมชนนี้ด้วยเช่นกัน

สกุลต่าง ๆ ในชุมชนนี้ เช่น จุลธีระ ยกยอคุณ เขิน-ดิยานนท์ หลงสกุล วานิชยากร ฯลฯ

8. มัสยิดสุวรรณภูมิ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงข้ามโรงแรมโอเรียลเต็ลและกรมศุลกากรเก่า มุสลิมในชุมชนนี้มาจากจังหวัดตราด (ซึ่งเชื่อว่า ส่วนหนึ่งได้ผสมกับเชื้อสายเขมร) และอยุธยาซึ่งมีอาชีพค้าขาย เนื่องจากในอดีตฝั่งตรงข้ามเป็นที่ตั้งของกรมศุลกากร มีพ่อค้าเดินเรือเข้ามาติดต่อค้าขาย จึงมีการตั้งถิ่นฐานในฝั่งตรงข้าม ซึ่งแต่เดิมมีลักษณะเป็นป่าชายเลน และได้ขุดพบซากเรือโบราณอยู่ในบริเวณนี้ ส่วนในบริเวณไม่ไกลจากมัสยิดจะมีมุสลิมเชื้อสายอาหรับกลุ่มเดียวกับมุสลิมที่มีมัสยิดบางกอกน้อยตั้งถิ่นฐาน

อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาด้วยเช่นกัน

สกุลต่าง ๆ ของมุสลิมในชุมชนนี้ เช่น พานิชชนก เกาจารย์ ชมเดช ฯลฯ

9. มัสยิดฮารูน นับเป็นชุมชนเก่าแก่ อยู่ติดกับโรงแรมโอเรียลเต็ล เจ้าพระยาฝั่งตะวันออกซึ่งนับว่าเป็นส่วนหนึ่งของธนบุรีในอดีต มุสลิมในชุมชนฮารูนส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าจากส่วนต่าง ๆ ของประเทศอินเดีย ฉะนั้นจะมีทั้งผิวขาวและผิวคล้ำ เดิมมัสยิดนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ เมื่อรัฐบาลจะสร้างโรงพยาบาลจึงต้องย้ายเข้าไปด้านในเพื่อสร้างโรงพยาบาล

กูโบร์ของชุมชนนี้ ส่วนหนึ่งเป็นที่ฝังศพของทหารที่เสียชีวิตจากราชการสงคราม มุสลิมในชุมชนนี้ นอกจากประกอบอาชีพทางค้าขาย รับราชการแล้ว ท่านหนึ่งได้เคยเป็นวุฒิสมาชิก คือ นายเล็ก วานิชข่งกูร

สกุลต่าง ๆ ของมุสลิมในชุมชนนี้ เช่น วานิชข่งกูร สถาอานันท์ สมุทรโคจร วัชรพิสุทธิ์ อี.เอ็ม ดาลจาวัล หอมชื่น สิบสันติกุล ฯลฯ

10. มัสยิดวัดเกาะ อยู่ริมฝั่งเจ้าพระยาใกล้กับวัดเกาะริมฝั่งเจ้าพระยาด้านตะวันออก เป็นมัสยิดที่สร้างบนพื้นที่ของหลวงโกษาอิศหาก โดยบ้านของท่านอยู่ริมฝั่งเจ้าพระยาด้านตรงข้าม คือ บริเวณคลองสาน

คุณปู่ (หลวงโกษาอิศหาก) เป็นพ่อค้าสำเภา ครอบครองอพยพจากกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับพระเจ้ากรุงธนบุรี เข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่ธนบุรี (บริเวณซอยหลวงโกษาปัจจุบัน) มีที่ดินอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาทั้ง 2 ฝาก ฝั่งคลองสานมีที่ดินประมาณ 12 ไร่ ทำสวนผลไม้ โดยพวกข้าทาสของคุณปู่พอรัชกาลที่ 5 ทรงเลิกทาส คุณปู่ก็ปล่อยทาสหมด ที่ดินส่วนนี้ถูกแบ่งออกเป็นสองส่วน เมื่อมีการตัดถนนเจริญนครในสมัยรัชกาลที่ 7 ซึ่งที่ดินส่วนใหญ่จะอยู่ติดริมฝั่งแม่น้ำซึ่งเป็นบริเวณที่อยู่อาศัย คุณปู่แต่งงานกับคุณย่าซึ่งเป็นลูกคนจีนสวนมะลิชื่อ เลียบ รับราชการอยู่ 4 แผ่นดิน คือ ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 ทำหน้าที่เป็นล่ามและรับเครื่องราชบรรณาการดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง ดังนั้นเวลาชาวต่างชาตินำเครื่องราชมาก็มาพักกันที่บ้านนี้ ซึ่งคุณปู่จะทำหน้าที่ถวายเครื่องราชต่อไป สำหรับที่ดินฝั่งตรงข้ามซึ่งอยู่กับที่บ้านนี้ใช้เป็นที่เก็บสินค้า เป็นคลังสินค้า เพราะท่านเป็นพ่อค้าติดต่อค้าขาย ที่ดินแปลงนี้มีถนนทรงวาดตัดผ่าน เมื่อเลิกจากคลังสินค้าที่ดินส่วนหนึ่งขายไป คงเหลืออยู่ประมาณ 2 ไร่เศษ

ซึ่งเป็นบริเวณที่คุณปู่คุณย่าลูกหลานช่วยกันสร้างสุเหร่าไว้เป็นที่ละหมาดรวมกัน เนื่องจากสุเหร่านี้อยู่ใกล้วัดเกาะจึงเรียกกันว่า สุเหร่าวัดเกาะ และส่วนหนึ่งของพื้นที่ทำเป็นกุโบร์คือ ที่ฝั่งศพ ซึ่งศพของคุณปู่ และคุณเด็มหักดี สมันตรัฐ ก็ฝังที่นั่น (อีม์ สมันตรัฐ (สัมภาษณ์) 26 เมษายน 2540; น้อมจิต สมันตรัฐ 13 (สัมภาษณ์) พฤษภาคม 2540)

คุณเสรี สมันตรัฐ (สัมภาษณ์ 13 พฤษภาคม 2540) เล่าว่า สุเหร่านี้ไม่ได้จดทะเบียน เลยไม่มีชื่อเป็นทางการเรียกกันติดปากว่า สุเหร่าวัดเกาะ และไม่มีคณะกรรมการมัสยิดเหมือนสุเหร่าหรือมัสยิดที่จดทะเบียน พวกเราสืบสานปกครองดูแลกันมาตลอด โดยใช้เงินรายได้จากการให้เช่าที่และอาคารรอบมัสยิดเป็นทุน แต่ก็เป็นมัสยิดเปิด คือ ใครมาใช้ก็ได้ แต่ละศุกร์ก็มีมุสลิมเข้ามาละหมาดประมาณ 100 คน เป็นมุสลิมที่ทำงานหรือมีบ้านเรือนบริเวณนั้น ที่กุโบร์ก็เป็นที่สาธารณะเช่นกัน

หลวงโกชาติศากเป็นบิดาของพระยาสมันตรัฐบุรินทร์ และเป็นปู่ของคุณเด็มหักดี สมันตรัฐ

พระยาสมันตรัฐฯ แรกเริ่มศึกษาที่วัดบางลำภูล่างหรือวัดเศวตฉัตร จากนั้นพญาเปอรลิสขอไปอุปการะในฐานะบุตรบุญธรรมที่เมืองเปอรลิส ทำให้ท่านมีความรู้ความสามารถในภาษามลายูอย่างดี และเข้ารับราชการเป็นล่ามมลายู จากนั้นได้ลงไปปฏิบัติราชการในหัวเมืองภาคใต้ เช่นที่อำเภอยะหริ่ง สายบุรี หนองจิก เบตง และเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดสตูล เมื่อ พ.ศ. 2457 และได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ต่ออายุราชการจนถึง พ.ศ. 2475

หลังจากการเปลี่ยนแปลงของการปกครอง พ.ศ. 2475 ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของสตูล และได้ร่วมเป็นคณะรัฐมนตรีในหลายรัฐบาลใน พ.ศ. 2491 มีการแต่งตั้งตำแหน่งวุฒิสมาชิก ท่านก็ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อีกเช่นกัน ส่วนตำแหน่งในช่วงท้ายเมื่อ พ.ศ. 2498 ท่านดำรงตำแหน่งประธานสภาจังหวัด ที่ปรึกษากระทรวงมหาดไทยและศึกษาธิการ

นอกจากนั้นก่อนที่ท่านจะถึงแก่กรรมในวัย 91 ปี ท่านยังได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ตามเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเยียนราษฎรจังหวัดภาคใต้เมื่อ พ.ศ. 2502 ในฐานะล่ามพิเศษ

ในครั้งนี้อเอง ท่านได้มาเล่าให้ลูกหลานฟังว่า ท่านถึง

กับน้ำตาไหลองหน้าโดยไม่รู้สีกตัว ด้วยความปลื้มปิติเป็นล้นพ้นในพระมหากรุณาธิคุณของล้นเกล้าฯ ทั้งสองพระองค์ ในขณะที่โดยเสด็จมาในขบวนรถไฟขากลับจะถึงหาดใหญ่ นั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จจากที่ประทับมาหาท่านและโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้น 2 แก่ท่านในขณะนั้น ทั้งยังทรงพระกรุณาพระราชทานวโรกาสประทับนั่งสนทนาสอบถามทุกข์สุข และกิจการทางด้านศาสนากับท่านอยู่เป็นเวลานาน (อีม์ สมันตรัฐ (สัมภาษณ์) 26 เมษายน 2540)

สำหรับคุณเด็มหักดี สมันตรัฐ ก็ได้ปฏิบัติหน้าที่รับใช้ประเทศชาติจนสิ้นชีวิตลงในขณะดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดชุมพร โดยรับตำแหน่งผู้ว่าฯ จังหวัดปัตตานีเป็นแห่งแรกในช่วงที่เกิดวิกฤตการณ์ขึ้นที่ปัตตานี

ส่วนมุสลิมในตระกูล "สมันตรัฐ" ที่ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิบัติงานอย่างใกล้ชิดในโครงการของสมเด็จพระนางเจ้าฯ คือ ภรรยาคุณเด็มหักดีซึ่งได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม 2540 ให้เป็นท่านผู้หญิงลัดดาวัลย์ สมันตรัฐ

มัสยิดกับมุสลิม

มุสลิมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในธนบุรีดังที่ได้กล่าวไปแล้วนั้นไม่ว่าจะมีบรรพบุรุษจากเชื้อชาติใดมีแนวทางในการปฏิบัติศาสนกิจอย่างไร ต่างก็อยู่รวมกันเป็นชุมชน และก่อสร้างมัสยิดเป็นศูนย์กลางของชุมชน สำหรับมัสยิดแต่ละแห่งที่กล่าวมานี้ต่างมีพัฒนาการที่เหมือนกัน กล่าวคือ เริ่มด้วยเป็นอาคารเรือนไม้ที่ไม่ใหญ่โตนัก จากนั้นจึงเปลี่ยนเป็นอาคารตึกที่ใหญ่ขึ้นเพื่อรองรับจำนวนสัปบุรุษที่เพิ่มมากขึ้น

สำหรับวิถีชีวิตของมุสลิมทุกเพศ ทุกวัย จะผูกพันอยู่กับมัสยิดเพราะการหน้าที่ของมัสยิดอันมีอหามเป็นผู้นำนั้นมิได้มีการหน้าที่เฉพาะแต่ทางศาสนกิจเท่านั้น หากแต่การหน้าที่ของมัสยิดจะครอบคลุมไปทุกด้าน หรือกล่าวได้ว่าทำหน้าที่ของทุกสถาบันทางสังคม (Social Institution) คือ สถาบันทางศาสนา ครอบครัว การศึกษา เศรษฐกิจ การเมืองและนันทนาการ

ผลการวิจัยเรื่องหน้าที่ของมัสยิดต่อสังคมมุสลิมในภาคกลาง (เสาวนีย์ จิตต์หมวด, 2527) พบว่า ชาวไทยมุสลิมทั้งส่วนในเมืองและชนบท มีความคาดหวังตรงกันโดยต้องการ

ให้มัสยิดทำหน้าที่ทางการศึกษาเพื่อสอนอัล-กุรอานและศาสนาให้กับเด็กและเยาวชนเป็นอันดับ 1 ส่วนอันดับ 2 ก็คาดหวังตรงกัน เช่นกันคือ ต้องการให้มีการละหมาด 5 เวลาที่มัสยิด นอกจากนั้นยังมีหน้าที่ทางเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง และนันทนาการ กล่าวคือ เป็นที่เล่นออกกำลังกายพักผ่อนของคนในชุมชน

ดังนั้นการไปมัสยิดในแต่ละวันจึงเป็นเรื่องของคนทุกวัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ชาย ส่วนในแต่ละสัปดาห์ถือเป็นหน้าที่ของผู้ชายที่จะไปละหมาดวันศุกร์ร่วมกันที่มัสยิดและในรอบปีมุสลิมก็จะไปละหมาดและรับฟังคุตบะฮ์ร่วมกันทั้งชาย-หญิง เด็ก ผู้ใหญ่

ข้อควรพิจารณาในกรณีของวัฒนธรรมอิสลามในเรื่องของการละหมาดทั้งบทบัญญัติในการที่มุสลิมทั้งชายและหญิงต้องละหมาดวันละ 5 เวลาที่ดี การที่ให้ผู้ชายควรไปละหมาดรวมกันที่มัสยิด ตลอดจนจำเป็นต้องไปละหมาดวันศุกร์ที่มัสยิดก็ดี แต่ละประการย่อมมีการหน้าที่ประจักษ์ (Manifest Function) แต่สิ่งที่มีคุณค่าและความหมายยิ่งกว่าการหน้าที่ประจักษ์ของแต่ละบัญญัติคือ การหน้าที่แอบแฝง (Latent Function) อาทิ ความสนิทสนมกลมเกลียว การมีโอกาสรับรู้ทุกซอก ช่วยเหลือกัน ความสามัคคีและการพัฒนาชุมชน เป็นต้น

บทส่งท้าย

การตั้งชุมชนของมุสลิมในธนบุรีในอดีตจะใช้แม่น้ำลำคลอง เป็นเส้นทางคมนาคมเป็นสำคัญ ฉะนั้นชุมชนต่าง ๆ จึงมักอยู่ริมน้ำ ด้วยเหตุนี้บ้านเรือนของมุสลิมจึงมักอยู่สองฝั่งแม่น้ำสองฝั่งคลองและเป็นแนวตามริมฝั่งน้ำ ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์มีการตัดถนน เช่น ถนนประชาธิปไตย อีสราภาพเจริญนคร จรัลสนิทวงศ์ ฯลฯ ชุมชนมุสลิมในธนบุรีจึงถูกแบ่งเป็นสองฝั่งอีกครั้งหนึ่งตามแนวถนน นอกจากนั้นบ้านเรือนที่ถูกเวนคืนที่ดิน บ้างก็ต้องย้ายบ้านเรือนออกจากรอบชุมชน หรือหาที่ใหม่ภายในชุมชน

อย่างไรก็ตาม ในบริเวณรอบ ๆ มัสยิดจะมีบ้านเรือนกระจุกตัวหนาแน่นมากกว่าบริเวณที่ห่างออกไปจากมัสยิด

สำหรับการถือครองที่ดิน สรุปลักษณะที่สำคัญได้ 3 ลักษณะคือ

1. เป็นที่ดินพระราชทาน

2. เป็นที่ดินที่มุสลิมถือครองกรรมสิทธิ์เอง

3. เป็นที่ดินที่มุสลิมเช่าจากของราชการและเอกชน

ในทางสังคม จากภาพสะท้อนของการตั้งถิ่นฐานของมุสลิมในธนบุรีจึงเห็นได้ว่า มุสลิมจะอยู่รวมกันเป็นชุมชนและเมื่ออยู่ที่ใดก็จะสร้างมัสยิดเป็นศูนย์กลางและมีผู้นำ คือ อิหม่าม ซึ่งโดยภาระหน้าที่ตามหลักการ นอกจากจะทำหน้าที่ทั้งในการละหมาดและประกอบศาสนกิจต่าง ๆ แล้ว ยังต้องทำหน้าที่ดูแลบำบัดทุกข์ บำรุงสุขของสัปบุรุษในชุมชนอีกด้วย

สำหรับระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน แม้ว่าในปัจจุบันธนบุรีจะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมเมือง และเป็นเมืองหลวงก็ตาม แต่กล่าวได้ว่า ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนยังเหนียวแน่น ยังเป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบสังคมชนบทที่คนในชุมชนเหมือนหนึ่งเป็นเครือญาติเดียวกันหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งยังคงมีความเป็นชุมชน เมื่อมีคนเสียชีวิตจะมีประกาศในชุมชน ซึ่งคนในชุมชนต่างจะเดินทางไปเยี่ยม ไปร่วมละหมาดญะนาซะฮ์ คือ การละหมาดให้แก่ผู้ตาย สำหรับงานแต่งงานและงานอื่น ๆ จะเป็นลักษณะเชิญให้ไปร่วมงาน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าธนบุรีจะเป็นพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงช้ากว่าส่วนอื่น ๆ ของกรุงเทพฯ แต่ชุมชนมุสลิมในธนบุรี ต่างก็ได้รับผลจากการเปลี่ยนแปลงทั้งทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมเมืองหลวง

จากการเพิ่มขึ้นของประชากร ทั้งจากปัจจัยการเกิดการตายที่แปรเปลี่ยนไป และจากปัจจัยการย้ายถิ่นทั้งของมุสลิมจากต่างจังหวัดที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในชุมชนมุสลิมที่มีอยู่เดิมก็ดี จากพี่น้องชาวไทยอื่น ๆ ที่เข้ามาอยู่ในชุมชนมุสลิมก็ดี ทำให้ชุมชนมุสลิมที่แต่เดิมเต็มไปด้วยต้นไม้ทั้งในลักษณะเรือสวนและป่าสะแก กลายเป็นพื้นที่ที่เป็นชุมชนที่หนาแน่นด้วยประชากรหรืออาจเรียกได้ว่า กลายเป็นชุมชนแออัด ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้เกิดภาวะการกระจายตัวหรือการอพยพออกจากชุมชนดั้งเดิม ทั้งจากปัจจัยการถูกไล่ที่ การอพยพออกไปเองเพื่อหลบเลี่ยงภาวะความแออัด แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า การอพยพออกไปก็มักจะไปรวมตัวกันใหม่เป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือ บ้างก็อพยพไปในชุมชนมุสลิมที่มีอยู่เดิมซึ่งอยู่ชานเมือง เช่น บริเวณผืนบุรี หนองจอก ราษฎร์บูรณะ

หรือชานเมืองของบริเวณปริมณฑลของกรุงเทพฯ เช่น ปทุมธานี นนทบุรี นครปฐม ในการรวมตัวกันใหม่นี้หลายแห่งก็จะกลายเป็นชุมชนมุสลิมที่เกิดขึ้นใหม่ โดยมีมัสยิดแห่งใหม่เป็นจุดศูนย์กลางของชุมชน

สำหรับผู้ที่ไปรวมตัวอยู่กับชุมชนเก่าที่มีมัสยิดอยู่ในวันอีตมกนิยมเดินทางกลับมาละหมาดเนื่องในวันอีดิลฟิตรีและอีดิลอัฎฮา ยังมีมัสยิดในชุมชนเดิมและเพื่อเป็นการเยี่ยมญาติพี่น้องเนื่องในวันสำคัญนี้

นอกจากนี้ในระหว่างชุมชนต่าง ๆ ก็ยังมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสายสัมพันธ์ที่มีมาในอดีตจากกรุงศรีอยุธยา เมื่ออพยพมาที่ธนบุรี ญาติพี่น้องก็กระจายตัวอยู่ในชุมชนต่าง ๆ นับแต่บางเขน บางอ้อ บางหลวง บางกอกน้อย บางลำภูล่าง เป็นต้น นอกจากนี้ก็อาจเป็นจากปัจจัยต่าง ๆ เช่น การแต่งงาน การใช้ศาสนสถานร่วมกัน การเป็นลูกศิษย์สถาบันการศึกษาเดียวกัน ฯลฯ ดังนั้นในปัจจุบันมุสลิมในธนบุรีจึงยังคงไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในโอกาสต่าง ๆ เช่น การแต่งงาน งานศพ วันสำคัญทางศาสนา ฯลฯ

ในมิติของวัฒนธรรม มุสลิม คือ ผู้ที่อยู่ในครรลองของวัฒนธรรมอิสลาม ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่แตกต่างจากวัฒนธรรมอื่น ๆ อาทิ เป็นวัฒนธรรมที่ไม่ได้ถูกสร้างจากมนุษย์เป็นสำคัญ หากแต่ถูกสร้าง ถูกกำหนดจากพระเจ้าเป็นเจ้า ซึ่งเป็นพระเจ้าเพียงองค์เดียวของมุสลิมทั่วโลก ทั้งนี้โดยผ่านทางท่านศาสนทูต คือ นบีมูฮัมหมัด คือลลิลลอลฮุลอะลัยฮิวะซัลลัม โดยการประทานคัมภีร์อัลกุรอานให้มาเป็นธรรมนูญชีวิต รองจากธรรมนูญนี้แล้วที่มาของวัฒนธรรมอิสลาม คือ คำสอน และแบบฉบับของท่านนบีมูฮัมหมัด คือลลิลลอลฮุลอะลัยฮิวะซัลลัม

วัฒนธรรมอิสลามเป็นรูปแบบแห่งพฤติกรรมในทุกย่างก้าวแห่งชีวิต นับแต่เกิดจนตาย ตื่นจนหลับ และหากพิจารณาในด้านบรรทัดฐานทางสังคม (Social Norms) บรรทัดฐานทางสังคมของมุสลิมหรือชุมชนมุสลิมก็มีที่มาจากคัมภีร์อัลกุรอานและซุนนะห์ด้วยเช่นกัน

ในขณะที่มุสลิมทั่วโลกต้องอยู่บนครรลองของวัฒนธรรมหรือบรรทัดฐานอิสลาม แต่อิสลามก็ได้ปฏิเสธให้มุสลิมรับและปฏิบัติตามวัฒนธรรมอื่น ๆ ที่มีความแตกต่างตามภูมิรัฐศาสตร์หรือเชื้อชาติภาษา ฯลฯ หากวัฒนธรรม

เหล่านั้นมิได้ขัดกับวัฒนธรรมอิสลาม

ดังนั้นการที่มุสลิมในธนบุรีก็ดี ในสังคมไทยตลอดจนในสังคมโลก ประกอบขึ้นจากมุสลิมหลายเชื้อชาติ ภาษา ได้มารู้จักกัน ได้มาอยู่รวมกันเป็นพี่น้องกัน จะทั้งโดยการแต่งงานหรือด้วยความรู้สึกก็ตาม นับเป็นเจตนารมณ์ของพระเจ้า

ดังนั้น ชาวไทยมุสลิมซึ่งอยู่ในบริบทของสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่อยู่ในบริเวณของธนบุรี จึงมีวัฒนธรรมอีกส่วนหนึ่งนอกเหนือไปจากวัฒนธรรมอิสลาม เช่น ใช้ภาษาไทยในการสื่อสาร รับประทานอาหารไทย เช่น น้ำพริก ปลาทุ แกงส้ม แกงเลียง ต้มยำ ในขณะที่ชาวไทยเชื้อสายอินเดียนอาจจะนิยมรับประทานโรตีสายไหม เชื้อสายมลายูรับประทานบูดู เชื้อสายลาว รับประทานลาบ ส้มตำ เชื้อสายจีน รับประทานก๋วยเตี๋ยว โจ๊ก ฯลฯ เป็นต้น และนี่คือความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความหลากหลายที่เป็นความสวยงาม และเป็นความหลากหลายที่ไม่มีข้อห้ามในการหยิบยืม ผสมผสาน หรือผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม หากไม่ขัดกับวัฒนธรรมอิสลาม

อย่างไรก็ตาม ในความหลากหลายของวัฒนธรรมที่มีอยู่ก็มีข้อจำกัดในการหยิบยืม ผสมผสาน และผสมกลมกลืนด้วยเช่นกัน กล่าวคือ หากวัฒนธรรมเหล่านั้นขัดต่อศาสนบัญญัติ แต่จากการที่ชาวไทยมุสลิมเป็นเพียงกลุ่มชาติพันธุ์หนึ่งในสังคมไทย ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในบริบทของวัฒนธรรมพหุวัฒนธรรม-ฮินดูในอดีต วัฒนธรรมพุทธ และวัฒนธรรมตะวันตกในปัจจุบัน จึงทำให้ชาวไทยมุสลิมทั้งในธนบุรีและภูมิภาคอื่น ๆ มีวิถีชีวิต หรือวัฒนธรรมบางประการผิดไปจากศาสนบัญญัติ จากผลของการผสมผสานและผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม เช่น

การแต่งกายของสตรีที่มีได้อยู่ในชุดฮิญาบ

การแต่งกายของบุรุษที่นุ่งกางเกงขาสั้น สวมใส่สิ่งต้องห้าม คือ ทองและผ้าไหม

ประเพณีการแต่งงานที่มีการแห่ขันหมาก

ประเพณีการตายที่มีการทำบุญ 3 วัน 7 วัน 40 วัน 100 วัน ตลอดจนการไปเยี่ยมสุสานพร้อมกับการโปรยดอกไม้วางพวงมาลัย ตลอดจนพวงหรีดบนหลุมฝังศพ

ฯลฯ

ในการผสมผสานและผสมกลมกลืนดังกล่าว ส่วน

หนึ่งกล่าวได้ว่า เกิดจากความไม่รู้ของมุสลิม และส่วนหนึ่งเกิดจากกลไกของรัฐ จากนโยบายการผสมกลมกลืนที่มีมาแต่อดีต

ในปัจจุบันเมื่อชาวไทยมุสลิมพยายามเปลี่ยนแปลงตนเองให้เข้าสู่วัฒนธรรมอิสลามให้มากขึ้น นับแต่การให้ความสำคัญเรื่องการศึกษา ซึ่งเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตอื่น ๆ ตามมา อาทิ การเลิกประเพณีแห่บ้านจาในการเข้าสู่นัด เลิกประเพณีการแห่ขันหมาก การทำบุญคนตาย ฯลฯ และหันมาปฏิบัติสิ่งที่เคยถูกละเลย เช่น การแต่งกายให้ถูกต้องตามศาสนบัญญัติของผู้หญิงในชุดฮิญาบ นับแต่เด็กอนุบาลตลอดจนชั้นอุดมศึกษาและเมื่อออกทำงานแล้ว

ในด้านการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในมิติของการเลิกปฏิบัติดังตัวอย่างที่กล่าวมา ผลที่ตามมาคือความขัดแย้งซึ่งกันและกัน ความขัดแย้งเชิงความคิด ความเชื่อ ในหมู่มุสลิมด้วยกันเอง ระหว่างกลุ่มผู้เลิกปฏิบัติกับกลุ่มที่ยังคงรักษาประเพณีไว้ ไม่เห็นด้วยในการยุติพิธีกรรมต่าง ๆ แต่กลุ่มเหล่านั้นปรากฏว่าต่อมามีส่วนหนึ่งตายไป ส่วนหนึ่งทราบความจริงและเลิกไปเองในเวลาต่อมา ฉะนั้นในปัจจุบันประเพณีอันสืบทอดมาจากพรหมณ์-พุทธ หลายสิ่งหลายประการจึงมีทั้งลักษณะที่หายไปแล้ว และกำลังจะหายไปจากทั้งสังคมมุสลิมในธนบุรีและภูมิภาคอื่น ๆ ส่วนวัฒนธรรมในการหันกลับมาปฏิบัติให้ถูกต้องตามวัฒนธรรมอิสลามส่วนหนึ่งเกิดขึ้นโดยมิได้มีปัญหาใด ๆ อาทิ การไปจัดพิธีแต่งงานหรือนิเคห์ที่มีสยิด การปฏิสัมพันธ์กันโดยใช้การสลามแทนการไหว้ (แรก ๆ อาจมีความเข้าใจผิดเกิดขึ้นบ้างในบางบ้าน ด้วยการเข้าใจผิดว่าการให้สลามเป็นการมาขอทาน แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่วนหนึ่งนำไปสู่ปัญหาความขัดแย้ง โดยเป็นความขัดแย้งทั้งระดับระหว่างประชาชนและระหว่างประชาชนกับรัฐ และถูกมองในลักษณะนำมาซึ่งความไม่มั่นคงแห่งชาติ ดังกรณีการเรียกร้องสิทธิในการคลุมฮิญาบของผู้หญิงไทยมุสลิมทั้งในธนบุรีและทั่วประเทศ โดยเพื่อนชาวไทยส่วนหนึ่งรับไม่ได้ในวัฒนธรรมนี้ หรือการที่รัฐออกระเบียบห้ามคลุมศีรษะในกรณีต่าง ๆ หรือการเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิงมุสลิมด้วยความอคติและความรังเกียจ ทั้งในระดับอนุบาลถึงข้าราชการและผู้ปฏิบัติงานทั่วไป

จากเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านมา จึงเห็นได้ว่า ถึงแม้ว่า

รัฐธรรมนูญจะให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนชาวไทยก็ตาม แต่การปฏิบัติก็ทำได้เป็นเช่นนั้นทั้งหมดไม่ และถึงแม้ว่ารัฐธรรมนูญจะยังไม่ได้ระบุว่าพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ แต่ประชาชนชาวไทยมุสลิมส่วนหนึ่งก็ได้ถูกเลือกปฏิบัติเสมือนกับเป็นกลุ่มผู้ที่ไม่ใช่เจ้าของประเทศ หรือเป็นเสมือนประชาชน ประเภท 2 ซึ่งหากรัฐธรรมนูญฉบับสสร. ระบุไว้ ชาวไทยมุสลิมคงต้องพยายามหาคำตอบว่า ตนเองมีสถานภาพใดและจะได้รับการปฏิบัติเป็นเช่นไรในอนาคต

จากประวัติศาสตร์ของมุสลิมจากกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในชุมชนในธนบุรี ซึ่งโยงใยกับประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา บัตตานี สงขลา ถึงรัตนโกสินทร์ ทั้งจากสายตระกูลของบุคคลสำคัญต่าง ๆ ที่เคยมีบทบาทในการปฏิบัติหน้าที่ ทั้งการบำรุงรักษา พัฒนา ตลอดจนกอบกู้เอกราชของชาติ เช่น ท่านเจกอะหมัด ท่านสุลต่านสุลัยมาน ท่านเจ้าพระยาจักรี ท่านเจ้าพระยาสมันตรัฐฯ และชาวไทยมุสลิมอีกเป็นจำนวนมาก ชาวไทยมุสลิมแม้จะมีความแตกต่างทางศาสนาและวัฒนธรรมกับชนกลุ่มใหญ่ แต่ด้วยความรู้สึก ความสำนึก และความผูกพัน พวกเราไม่ว่าจะเป็นชาวไทยมุสลิมในธนบุรีหรือในภูมิภาคใดของประเทศก็ตาม ต่างก็ยังคงรัก ห่วงแหน และทุ่มเทในการปฏิบัติงานเพื่อพัฒนาสังคมและประเทศชาติ เช่นเดียวกับบรรพบุรุษ ซึ่งหากกรอบของวัฒนธรรมอิสลามถูกชาวไทยมุสลิมนำมาใช้มากขึ้นเพียงใด คงกล่าวได้ว่ามันจะเป็นกฎศีลธรรมหรือวินัยจรรยา (Mores) ที่เข้มข้นในการควบคุมพฤติกรรมมุสลิมให้เป็นคนดี มีคุณธรรม ไม่สร้างปัญหา มากขึ้นเพียงนั้น ซึ่งจะได้ผลยิ่งกว่าการควบคุมจากกฎหมาย บ้านเมืองที่ทะเลหลวง

อย่างไรก็ตาม คงสรุปได้ว่าแม้กาลเวลาจะเปลี่ยนแปลงไป แต่ชาวไทยมุสลิมก็คงยังทุ่มเทปฏิบัติงานตามภาระหน้าที่อย่างจริงจังและจริงใจสืบต่อไป

แต่เนื่องจากชาวไทยมุสลิมมีจำนวนไม่มากนัก ฉะนั้นแรงสะท้อนกลับจากความทุ่มเทอย่างจริงจังและจริงใจนี้จึงอ่อนน้อม และจากการปฏิบัติที่แสดงให้เห็นถึงความลำเอียง ความไม่จริงใจของทั้งในส่วนประชาชนชาวไทยและรัฐ จึงทำให้มุสลิมได้รับความทศกัณฑ์

อย่างไรก็ตาม จากกรณีตัวอย่างของการปฏิบัติงานด้านการปกครองของมุสลิมในธนบุรี เช่น พระยาสมันตรัฐบุรินทร์ก็ดี คุณเดิมศักดิ์ สมันตรัฐก็ดี ตลอดจนคุณอารีย์

วงศ์อารยะ ที่ต่างก็เคียดแค้นตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดใน
จังหวัดชายแดนภาคใต้ คงเป็นที่ประจักษ์ในผลงานและทำให้
สมมุติฐาน ในเรื่องการใช้อำนาจที่คนส่วนหนึ่งหวาดระแวง
นั้นผิด แต่ก็ดูเหมือนว่า สมมุติฐานหรือโรคแห่งความหวาด
ระแวงต่อชาวไทยมุสลิมดูจะยังไม่จางหายไปจากรัฐและ
เพื่อนร่วมชาติ

ดังนั้น ในการร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ที่ทำให้ประชาชน
มีส่วนร่วมในครั้งนี้ จะยอมกระจายอำนาจให้มีการเลือกผู้ว่า
ราชการจังหวัดหรือไม่ และหากมี ยังจะมีข้อแม้ ข้อยกเว้น
จังหวัดชายแดนภาคใต้หรือไม่นั้นประการหนึ่ง และมีความ
จำเป็นเพียงใดที่ต้องระบุว่าให้พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำ
ชาติ และนี่คือมาตรวัดใจรัฐและเพื่อนร่วมชาติ

แต่ผลจะออกมาอย่างไรก็ตาม ในส่วนของมุสลิม
ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์มุสลิมในธนบุรีหรือภูมิภาคใดก็ตาม
มุสลิมคงพยายามทำให้อิสลามเป็นศาสนาประจำคน เพื่อ
ช่วยลดปัญหา และพัฒนาสังคมและประเทศชาติ เจกเช่น
บรรพบุรุษได้ปฏิบัติสืบต่อกันมาต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กฎหมายเมืองไทย. 2439. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ : ดี-
พลัดเล.
- กรมการศาสนา. กองศาสนูปถัมภ์. 2536. ทะเบียนมัสยิดใน
ประเทศไทย พ.ศ. 2535. กรุงเทพฯ : กรม.
- ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. 2539. "ชาติพันธุ์และความขัดแย้ง : มรดก
อันตราย ณ จุดเปลี่ยนศตวรรษ", ใน วีระศักดิ์ จงสุวิวัฒน์
วงศ์, บรรณาธิการ. สังคมวัฒนธรรมกับสุขภาพ, หน้า
27-38. สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- เชอิจิ อิมานากะ. 2538. พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ชุมชน
มุสลิมธนบุรี. กรุงเทพฯ : สถาบันเอเชียศึกษา
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. (เอกสารอัดสำเนา)
- ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา. 2535. "เรื่องเก่าและของดีแห่ง
ธนบุรี", ใน ประวัติศาสตร์เมืองธนบุรี, หน้า 23-37. กรุงเทพ
: สถาบันราชภัฏธนบุรี.

ประยูรศักดิ์ ชลาชนเดชะ. 2539. มุสลิมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ
: ม.ป.พ.

พลาดิศัย สิทธิธัญกิจ. 2538. "สืบสานตำนาน...บางกอก", ใน
เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่องชีวิต
ไทยในธนบุรี, หน้า 1-25. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏ
ธนบุรี.

พิพิธเกสัช, หลวง. 2492. ประวัติมัสยิดบางหลวง (กุฎีขาว).
กรุงเทพฯ : ม.ป.พ.

มานิตย์ ชำเซ็น. 2538. "มัสยิดนูรุลมุบีน (บ้านสมเด็จ)", ใน
อนุสรณ์งานฉลองมัสยิดนูรุลมุบีน, หน้า 2-15. ม.ป.ท. :
ม.ป.พ.

รัชณี สาดเปรม. 2521. "บทบาทของชาวไทยมุสลิมในภาคกลาง
และภาคใต้ของประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.
2325-2453". วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหา-
วิทยาลัยศิลปากร.

เสาวนีย์ จิตต์หมวด. 2531. กลุ่มชาติพันธุ์ : ชาวไทยมุสลิม.
กรุงเทพฯ : กองทุนสง่า รุจิระอัมพร.

-----, 2527. "หน้าที่ของมัสยิดต่อสังคมมุสลิมในภาค
กลาง : เปรียบเทียบมัสยิดในเมืองกับชนบท". วิทยา-
นิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อนุสรณ์แด่นายเดิมศักดิ์ สมันตรัฐ. 2524. กรุงเทพฯ : อักษร
พัฒนา.

อารง สุทธาสาสัน. 2524. ปัญหาความขัดแย้งในสี่จังหวัดภาค
ใต้. กรุงเทพฯ : พิทักษ์ประชา.

แอบ ศาสนกุล. 2512. อนุสรณ์งานฉลองมัสยิดกุวะดิลอิสลาม.
กรุงเทพฯ : ม.ป.พ.

สัมภาษณ์

- การิม ยูซุฟี. 2540. ให้สัมภาษณ์ 10 พฤษภาคม.
น้อมจิต สมันตรัฐ. 2540. ให้สัมภาษณ์ 13 พฤษภาคม
มนัส สืบสันติกุล. 2540. ให้สัมภาษณ์ 20 พฤษภาคม.
มาโนช ซอลิฮี. 2540. ให้สัมภาษณ์ 23 พฤษภาคม.
เสรี สมันตรัฐ. 2540. ให้สัมภาษณ์ 13 พฤษภาคม
อิม สมันตรัฐ. 2540. ให้สัมภาษณ์ 26 เมษายน.